

PRIKAZ KNJIGE

The Past Can't Heal Us. The Dangers of Mandating Memory In the Name of Human Rights

LEA DAVID

Cambridge University Press, 2020, 243 str.

Prošlost nas ne može izliječiti”, naslov je, a ujedno i glavna teza, novo-objavljene (2020.) knjige Lee David, docentice na odsjeku za sociologiju University Collegea u Dublinu. Riječ je o knjizi koja – kako ukazuje i njen podnaslov – ukazuje na opasnosti povezane s normiranjem sjećanja u ime ljudskih prava. Već je iz toga jasno da je riječ o inovativnom pristupu, kojim se autorica suprotstavlja glavnim postulatima politike povijesti u suvremenom liberalno-demokratskom okviru.

Glavna je teza sljedeća: osvrtnje na prošlost (tzv. “suočavanje s prošlošću”) postalo je dio nove ideologije, a svaka ideologija konstruira lažne slike stvarnosti, reducirajući brojne kompleksne situacije na “crno-bijele”, npr. na “nas žrtve i njih počinitelje”. I ova “ideologija ljudskih prava” služi prikrivanju stvarnosti, a koristi se u borbi za moć. Koristi je suvremeni Zapad kako bi svoj narativ predstavio univerzalnim i nametnuo ga drugima. Autorica ne negira da su ljudska prava, suočavanje s prošlošću, dužnost prisjećanja i pravda za žrtve potencijalno korisni instrumenti stvaranja nekog novog, mirnijeg i boljeg svijeta. Ali, na terenu, u primjeni tih politika, događa se selektivnost koja potom rezultira potpuno suprotnim efektima od navodno željenih. Pretpostavka da je “ispravno sjećanje” jedan od “ključnih koraka u utvrđivanju moralne odgovornosti za ranije počinjene zločine i, posljedično, za uvođenje vrijednosti ljudskih prava u sukobe i postkonfliktne situacije” jest “u najmanju ruku neefikasna a u najgorem slučaju i kontraproduktivna” (str. 2). Upravo suprotno od očekivanog, “moralno sjećanje” može osnažiti etnički nacionalizam, a time i poslužiti kao instrument pokretanja novog sukoba u budućnosti.

Već na samom početku ove knjige, David kritizira Theodora Adorna i njegovu tezu da društva imaju dužnost njegovanja sjećanja i pamćenja, jer je to garancija da se masovni zločini neće ponoviti. David tvrdi upravo suprotno – da je “suočavanje s prošlošću” možda korisno u slučaju pojedinaca, ali nije primjenivo na zajednice i društva (str. 7). Ona uočava da je to dijelom i zbog toga što politika ljudskih prava postaje “sredstvo kojim moćne zemlje nameću svoje politike drugima”. Nametanje znači i zanemarivanje specifičnosti svakog pojedinog slučaja, te se stoga događa da se, recimo, njemački model “suočavanja s prošlošću” kopira bez obzira na lokalni kontekst – premda bi trebalo biti jasno da on nije lako usporediv gotovo ni s jednim drugim. Zašto se taj model nameće, a potpuno suprotan – španjolski, koji kombinira zaborav i sjećanje, daleko više inzistirajući na ovom prvom – zanemaruje? Autorica u takvoj selektivnosti vidi sasvim političke razloge, koji se svode na različitu količinu moći zemalja koje mogu u odnosu na one koje ne mogu nametnuti svoj model.

S obzirom na to da se modeli suočavanja s prošlošću – kao i modeli ljudskih prava općenito – nameću izvana, to nametanje stvara otpor, a taj otpor blokira inicijalnu ideju. “Na kraju, sve završava u reproduciranju nacionalističkih diskursa i praksi”, kaže autorica (str. 19). Zagovornici ljudskih prava kao nove univerzalne ideologije pritom ne vide da konstruiraju jednu vrstu neoimperijalnog narativa. Za autoricu, taj narativ ima karakteristike ideologije, jer uključuje aktivizam koji bi vodio namjerno i organiziranoj promjeni svijeta, odnosno oblikovanju novog globalnog poretka. Uz to, ljudskopravizam (ako je to dobra riječ za tu ideologiju) konstruira i svoje institucije: sudove, agencije koje procjenjuju razinu poštivanja ili nepoštivanja ljudskih prava, sankcije, isključivanje, kažnjavanje... Imperijalna “država koja civilizira druge” sada se pretvara u državu koja promovira ideologiju ljudskih prava i univerzalnog moralizma, te obvezuje druge države koje žele biti prihvaćene kao “civilizirane” da slijede modele suočavanja s prošlošću i obaveznog sjećanja, te politiku ostvarivanja pravde za žrtve. Zemlje koje su nedavno izašle iz konflikta moraju se, stoga, baviti prošlošću, i to na sasvim specifičan – propisan način. Suočavanje s prošlošću postaje jedan od glavnih sadržaja kojim se ispunjava “moralni vakuum” u doba “tranzicijske pravde” (str. 49). Dolazi do ekspanzije institucija tranzicijske pravde, te do standardizacije politike sjećanja na globalnom ili europskom nivou (str. 53).

No, kako autorica pokazuje, ta univerzalistička dimenzija ideologije ljudskih prava istodobno onemogućuje ili marginalizira konkretna sjećanja ljudi

i društava (ako društva doista pamte, da parafraziramo naslov knjige Paula Connertona: *Kako društva pamte*). Umjesto da se društvo posveti konkretnom, onom što se dogodilo u njihovu slučaju i to na način koji je primjeren tom društvu, ono se mora prilagoditi drugim, tuđim iskustvima. Time dolazi do “dehistorizacije zločina” (str. 54). Autorica kritizira ideju o “ispravnom načinu sjećanja”, smatrajući da ne postoji jedan univerzalni ispravni model, primjenjiv na sve. Ona ukazuje da je, primjerice, njemačko-francuski model suočavanja s prošlošću uključivao u sebi primarno kršćanski temelj, vidljiv prije svega na ideji “ispovijedi” i “pokajanja” kao pretpostavke oprosta i izliječenja. U osnovi tog pristupa je ideja da sjećanje na prethodne zločine sprječava ponavljanje zločina (str. 59). Ali, je li to doista točno za sva društva? Španjolski model zaborava prošlosti, primjerice, nije ništa manje uspješan, i možda bi u nekim društvima bolje funkcionirao.

Drugi dobar primjer, kojeg autorica naširoko koristi, jest onaj univerzalnog narativa o Holokaustu, koji su Izrael i SAD promovirale da bi ojačale svoje nacionalne interese. Izrael pritom želi osnažiti i na ideju stradanja i žrtve fokusirati vlastiti nacionalni identitet, ali pritom potiskuje sjećanje drugih na njihove žrtve (npr. Palestinaca na Nakbu).

Istodobno se potiskuju i mnoga individualna sjećanja, pa i ranije interpretacije tog traumatičnog i tragičnog Događaja, jer su te interpretacije bile manje korisne za političku svrhu, a to je jačanje nacionalnog identiteta a time i povećanje uspjeha u međunarodnim odnosima. Recimo, raniji narativi o Drugom svjetskom ratu uključivali su i svjedočenja o pasivnosti, tj. nedostatku otpora nacizmu, čak i u slučajevima masovnih deportacija. Novi narativ nema mjesta za takve elemente sjećanja.

Učinak univerzalnog narativa o Holokaustu – koji je postao dio međunarodno-pravne i međunarodno-političke institucionalne strukture – na zemlje Istočne Europe još je veći i izravniji, kao što objašnjava i Jelena Subotić u svojoj odličnoj knjizi *Yellow star – Red star*, objavljenoj također ove godine. U tim zemljama, nacionalističke elite prisvajaju narativ o Holokaustu i ljudskim pravima, kako bi ga “nacionalizirale”, a svoj narod predstavile kao najveće žrtve, kao “druge Jevreje”. Lea David uočava slične procese – takmičenje u žrtvovanju i žrtvoslovlju – i nakon rata u bivšoj Jugoslaviji, posebno u slučaju narativa o Srebrenici, koji se oblikuje na ideji genocida, usporedivom s Holokaustom. Srbi, s druge strane, prisvajaju sjećanje na Jasenovac pretvarajući ga u jedan od važnih temelja svog identiteta.

Ideja “suočavanja s prošlošću”, kao i druge dvije koje čine trijadu ljudskopravizma (“dužnost sjećanja” i “pravda za žrtve”) dodatno konsolidiraju naciju umjesto da – kao što ljudskopravisti tvrde da očekuju – uspostave ideju i praksu univerzalnih vrijednosti i morala.

No, David ide i korak dalje, pa pita: odakle dolazi ideja da je suočavanje s prošlošću nužna za pomirenje i je li ta premisa uopće točna. Ona izvor te ideje pronalazi u kršćanstvu – u ideji ispovijedi i kajanja, te u frojdzizmu (psihooanalizi), koji ideju o govorenju (javnom) a ne prešućivanju trauma iz prošlosti smatra preduvjetom “ozdravljenja”.

Samo nacija koja “prizna”, “suoči se sa svojim zlom” i pokaže kajanje može “ozdraviti”. Međutim, David tvrdi a) da nije primjereno nacije tretirati kao individue jer ih to homogenizira i čini krivim za nešto što su počinili pojedinci i b) da se radi o neoimperijalnoj ideji da su neke nacije “bolesne”, infantilne, grešne, nesposobne za iznalaženje vlastitog puta iz rata u mir, iz neprijateljstva u prijateljstvo prema drugima. Nametanje ideologije izvana, kao i negiranje kulturnih specifičnosti i konteksta – koji često šutnju vidi kao djelotvorniji odgovor od javnog priznanja – jest problem, kojim se ne rješava prošli problem nego se stvara novi.

Lea David se, naravno, ne protivi ljudskim pravima, nego samo upozorava na njihovu ideologizaciju, kojom se inicijalna ideja o jednakosti i pravednosti pretvara u svoju suprotnost. Ona pokazuje da, štogod mi o tome mislili, nacija i nacionalna država jesu i bit će “jače” od univerzalnog narativa. One će uvijek imati načina da prisvoje kroz imitaciju i prilagođavanje sebi ono što im dolazi izvana ali to će učiniti samo pod svojim uvjetima i ako im je korisno. Ono što ne mogu prisvojiti, što nije u skladu s njihovim nacionalnim interesima i što šteti njihovim nacionalnim identitetima jednostavno i bez većih teškoća odbacuju kao “strano”, kao “globalizam” i “imperijalizam”. Osjećaj neke globalne solidarnosti neće nikada moći nadvladati nacionalne identitete na konsolidaciji kojih rade države. Za razliku od ljudskopravizma, nacionalizam i suverenizam iza sebe imaju sasvim opipljive i moćne instrumente oblikovanja Sebstva. U tome je i razlog neuspjeha ljudskopravizma, uključujući i u postjugoslavenskim zemljama. Unatoč pritiscima kojima su bile izložene od strane institucija kao što su ICTY i EU, te su zemlje dodatno konsolidirale svoje nacionalne identitete i narative. Razumijevanje ljudskih prava, interpretacija prošlosti i odnos prema žrtvama i počiniteljima iz prethodnih ratovima danas su u njima više, a ne manje nacionalistički nego što su bili u 1990-ima.

Lea David vidi, uz sve ovo, i dodatan razlog za to i u samom ideološkom narativu. On polazi, kaže ona, ne samo od pogrešne premise – da je suočavanje s prošlošću, a ne, recimo, zaborav prošlosti, nužan za pomirenje – nego konstruira i pogrešnu sliku o tobože jasnoj razlici između kategorija počinitelja, promatrača i žrtve. Ideja da su drugi počinitelji, a mi žrtve, kao i da je uvijek moguće označiti razliku između žrtve i počinitelja potiče natjecanje u tome tko je (bio) veća žrtva (str. 67). Ali, često se događa da oni koji su u jednoj situaciji bili žrtve u drugoj postaju počinitelji zločina i obrnuto. Primjerice, mnogi od onih koji su bili počinitelji u Jasenovcu postali su kasnije žrtve na Bleiburgu. Oni koji su bili žrtve u jednom dijelu Bosne i Hercegovine, postali su počinitelji u drugom. Ako već ostajemo kod kolektiviteta, što Lea David smatra logičnom posljedicom ovakvog pristupa, onda se može reći i da su Japanci koji su počinili zločine u Mandžuriji, također bili i žrtve u Hirošimi. Na primjeru Izraela i Palestine autorica pokazuje da su zbog narativa o Holokaustu mnogi Izraelci i službeni Izrael potom odbijali bilo kakvu odgovornost za zločine počinjene nad Palestincima.

Fokusiranost na žrtve, kao i politika koja inzistira na priznavanju njihovog statusa u okviru ideje o suočavanju s prošlošću ima stoga efekt mača s dvije oštrice. Žrtve, naravno, zaslužuju kompenzaciju i javno priznanje da su žrtve. S druge strane, međutim, mnogi koriste status žrtve da bi izgradili neku vrstu alibija za opravdanje kasnije agresije prema drugima. Važno je stoga dobiti status žrtve, jer on jamči “moralnu čistoću” koja služi kao neka vrsta univerzalne i svezremenske ispričnice za budućnost. Sve je to moguće i zbog toga što ljudskopravizam sa svojim moralizirajućom dimenzijom i univerzalnim okvirom stvara sliku o dihotomiji: žrtva — počinitelj. Iako je izvorno riječ o pokušaju da se odgovornost za zločine individualizira, na kraju se u stvarnosti ona ipak kolektivizira – iz razloga koje smo već objasnili, a koji imaju veze sa snagom nacionalne države i slabošću globalizma i univerzalizma. U stvarnosti stvara se slika o “narodima žrtvama” i “narodima počiniteljima”, za što su se pobrinule upravo nacionalne države.

U završnom dijelu ove knjige, autorica na slučajeve balkanskih država primjenjuje ove glavne teze. Pišući o Hrvatskoj, ona nas podsjeća da u njoj ima čak četiri komemorativna dana na razini praznika kojima se obilježava žrtvovanje: Međunarodni dan sjećanja na žrtve Holokausta (27. siječnja), Međunarodni dan sjećanja na Rome žrtve Holokausta (2. kolovoza), Dan sjećanja na žrtve totalitarnih režima (23. kolovoza) i – od ove godine – Dan sjećanja na

žrtve Domovinskog rata / Dan sjećanja na žrtve Vukovara i Škabrnje (18. studenog). Uz to, žrtve se obilježavaju i na godišnjicu proboja zatočenika iz jasenovačkog logora (22. travnja), te na Dan antifašističke borbe (22. lipnja). Moglo bi se stoga, s obzirom na tako velik broj dana u kojima se obilježavaju žrtve, pomisliti da Hrvatska snažno razvija narativ o ljudskim pravima i slijedi politiku “suočavanja s prošlošću”. Međutim, David ima pravo kad kaže da su mnogi od ovih datuma proglašeni praznicima ne da bi se promovirala ljudska prava, nego da bi se konsolidirali etnonacionalistički narativi. Nacionalne države formalno slijede zahtjeve ljudskopravaške ideologije, ali u stvarnosti uspijevaju u tu ljustru unijeti etnonacionalistički sadržaj potpuno suprotan ljudskim pravima. Stoga, država opet pobjeđuje. “Ljudska prava su u nacionalnoj državi na stranoj teritoriji”, zaključuje Lea David (str. 166).

Identificirajući primjere kad politika sjećanja zapravo onemogućuje ili marginalizira sjećanje, ona navodi primjere reduciranja svih događaja na jedan (npr. Jasenovac, ili Srebrenicu). Koliko god se radilo o doista najvećim mjestima stradanja, takvo fokusiranje na samo jedan slučaj ostavlja mnoge žrtve anonimnima, nejednakima i neprimijećenima. Umjesto da žrtvama donese pravdu, stvara se tako nepravda. Dodatan je problem u tome što politika suočavanja s prošlošću prenosi probleme prethodne generacije na nove generacije. Time se proizvode nova neprijateljstva, ovog puta u generacijama koje nisu osobno iskusile tragediju prethodnih ratova, ali su obuhvaćene narativima o njima jer su dio kolektiviteta koji su ratovali. David koristi slučaj transgeneracijskog transferiranja “sjećanja” na Holokaust. Nove generacije, koje nisu sudjelovale u tom događaju niti su njihovi članovi bili stvarne žrtve, vide sebe kao žrtve. Time, zapravo, dolazi do pobjede nacionalističkog kolektivizma (str. 183).

Lea David na kraju pita: doprinosi li sve to promoviranju ljudskih prava? Je li ideologija ljudskopravizma uspjela – barem malo – promijeniti svijet, kako bi on postao sigurniji za nove generacije, svjesne sada zločina iz prošlosti? Odgovor koji daje je ipak pesimističan. Nacionalizam suverenih država uspješno se odupro pritisku univerzalističke ideologije ljudskih prava, a tamo gdje je nije mogao ni ignorirati ni oduprijeti joj se, prihvatio je njene forme ali ih je ispunio nacionalizmom. Došlo je do nacionaliziranja ljudskih prava, do njihove upotrebe u svrhu jačanja nacionalne države. Zaključak ove knjige potvrđuje, dakle, onaj koji je prezentirala Jelena Subotić: narativ o Holokaustu je domestificiran kako bi ojačao nacionalizme (str. 192). Ideja o “žrtvama dvaju totalitarizama” je poslužila u istu svrhu.

Knjiga *Prošlost nas ne može izliječiti* vrlo je vrijedna, odlično napisana i argumentirana studija koja dovodi u pitanje “aksiom” o korisnosti univerzalističkog pristupa pitanju ljudskih prava, posebno s obzirom na politike “suočavanja s prošlošću”, “dužnosti da se prisjećamo” i “pravde za žrtve” prethodnih sukoba. Ona pred čitatelje postavlja pitanje: je li moguće osmisliti neki drukčiji, efikasniji i bolji pristup, kojim se ljudska prava ne bi odbacivala ili koristila samo kao forma, a koji bi istovremeno izbjegao opasnosti suverenističkih i nacionalističkih manipulacija?

Dejan Jović